

GƏNC DİLÇİLƏR

UOT: 81.112.4

ELNURƏ ABBASOVA *

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASININ QRAMMATİK KATEQORİYALAR SİSTEMİNDƏ YERİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının qrammatik kateqoriyalar sistemində yeri araşdırılır. Hal kateqoriyasını Azərbaycan dili qrammatikası çərçivəsində dəyərləndirdikdə, bu kateqoriyanı xüsusi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirməyi daha düzgün hesab edirik. Araşdırmamız göstərir ki, ərəb dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində sifət, feili sifət, say və bir sıra əvəzliliklərin sintaktik mövqeyi onların ismin əvvəlində təyin rolunda çıxış etməsindən ibarətdir və onların heç birinin özünəməxsus hal şəkilçisi yoxdur. Beləliklə, dilimizdə hal kateqoriyası yalnız ismə məxsus qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirilməlidir. Onu da qeyd edək ki, bu kateqoriyanın dilimizdə xüsusi qrammatik kateqoriya hesab olunması prinsipi ərəb dilindəkindən fərqlənir. Bəzi dilçilərimiz hal kateqoriyasını ona görə xüsusi qrammatik kateqoriya hesab edirik ki, o, yalnız ismə xas xüsusiyyət hesab edilir. Bu prinsipə əsaslanaraq, ərəb dilində hal kateqoriyasını ümumi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndiririk. Çünki Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ərəb dilində adqruplu bütün sözlər öz sintaktik mövqeyində hallana bilir.

Açar sözlər: qrammatika, kateqoriya, hal, intralinqvistik, kontekstual

Giriş: Qrammatik kateqoriyalar və onların təsnifatlandırılması haqqında linqvistik ədəbiyyatlarda müxtəlif fikirlər mövcuddur. “Describing Morphosyntax: A Guide for Field Linguists” əsərinin müəllifləri qrammatik kateqoriyaların ənənəvi qrammatikada “parts of speech” (nitq hissələri) adlandırıldığını bildirir. Onlar yazır: “Ənənəvi qrammatikada qrammatik kateqoriyalar “nitq hissələri” adlanır. Hər dildə ən azı iki əsas qrammatik kateqoriya – isim və feil vardır. Digər iki əsas kateqoriya isə sifət və zərfdir ki, bunlar da hansısa bir dildə olmaya bilər. Bundan başqa əksər dillərdə ikinci dərəcəli qrammatik kateqoriyalar da mövcuddur ki, bunlara bağlayıcılar, ədatlar, adpozisiyalar daxildir.” [Tomas və b., 1997, s. 32]. Müəlliflər bildirir ki, qrammatik kateqoriyalar subyekt, obyekt, predikat kimi formal əlaqələr kateqoriyası və ya agent, topik kimi funksional kateqoriyalardan fərqlənir və linqvistik strukturun əsas bünövrəsi hesab olunur. Hətta bəzən qrammatik kateqoriyaları “leksik kateqoriya” da adlandırırlar, çünki dilin lüğət tərkibində qrammatik kateqoriyalar üçün bir çox formalar müəyyən edilə bilər. [Tomas və b., 1997, s. 32]

A.Axundov və N. Məmmədov isə qrammatik kateqoriyaları həmcins qrammatik hadisələrin məcmuyunu adlandıraraq qeyd edirlər ki, qrammatikada, xüsusilə də morfolojiyada qrammatik kateqoriyalar mühüm yer tutur. Hər bir qrammatik kateqoriyanın özünəməxsus morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri olur. Dünya dillərinin hər birinin özünəməxsus qrammatik quruluşu və daxili inkişaf qanunları olduğu üçün qrammatik kateqoriyaları da müxtəlifdir. Yəni dünyanın müxtəlif dillərində qrammatik kateqoriyalar eyni formada təzahür etmir. [Məmmədov və b., 1966, s.94]

“Grammatical categories: Variation in Romance Languages” kitabının müəllifləri M. Rita Manzini və Leonardo M. Savoia qrammatik kateqoriyaları sintaksis və morfolojiyanın ən vacib bünövrələrindən hesab edirlər. [Rita və b., 2011, s. 1]

Dilçilikdə qrammatik kateqoriyalar ümumi və xüsusi olmaq üzrə iki yerə bölünür. Ümumi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə deyil, bir neçə nitq hissəsinə aid olduğu halda, xüsusi qrammatik kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, ərəb dilində hallanma təkcə isimlər üçün səciyyəvi deyildir. K.Raydiq göstərir ki, ərəb dilində isim, sifət, feili-sifət, işarə və nisbi əvəzliliklər hallanma xüsusiyyətinə malikdir. [Raydiq, 2014, s. 92]

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dili tarixi şöbəsi, elmi işçi; elnura_abbasova11@yahoo.com

Deməli, ərəb dilində isimlə yanaşı digər nitq hissələri də hal kateqoriyasının əmələ gəlməsində iştirak edir. Buna görə də ərəb dilində hal kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. [Çörtçü, 2003, s.210]

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilində irab on bir kateqoriyanı əhatə edir. Hər bir kateqoriyanın daxilində, kateqoriyanın təbiətinə uyğun olaraq, «morfoloji xüsusiyyətlər» malik olan alt kateqoriyalar vardır. Feillərə aid kateqoriyalara zaman, şəxs, növ, tərz, cins, kəmiyyət kateqoriyası daxildir, ismə aid kateqoriyalara isə müəyyənlik, hal, kəmiyyət, cins kimi kateqoriyalar aiddir. [Raydinq: 2014, s.91] Göründüyü kimi, bu kateqoriyalardan bir qismi feil və isim üçün ortaqdır.

Bu kateqoriyalardan bəzisi xüsusi, bir qismi isə kontekstualdır. Kəmiyyət, cins, şəxs, şəkil, zaman kimi kateqoriyaların hal və şəkil kateqoriyasından fərqi aydın və əhəmiyyətlidir. Məsələn, “kəmiyyət” və “cins” real dünyadan alınan informasiya kimi (yəni semantik) qəbul edilir, halbuki “şəkil” və “hal” cümlə strukturlarında sözlərin sintaktik funksiyaları ilə müəyyənəşdirilir. Çünki onlar tamamilə intralinqvistik xüsusiyyətlərdir. [Raydinq: 1993, s. 175; Raydinq, 2014, s. 92]

L. Bauer fleksional kateqoriyaları inherent və kontekstual adlandırmaqla onları iki növə ayırır: “*kontekstual fleksional kateqoriyalar* (kursiv bizimdir – E.A.) sintaktik strukturla müəyyən edilir: şəxs, cins, kəmiyyət və hala görə uzlaşma; inherent fleksional kateqoriyalar isə bəzən sintaktik əlaqəsi olmasına baxmayaraq, tamamilə sintaksisə görə müəyyən edilmir” [Bauer: 2003, s.106-107]. Məsələn, cins kateqoriyası ismə xas (isimlərin özündə var olan) bir kateqoriya olduğuna görə isimlər üçün inherent, sifətlər üçün isə kontekstual kateqoriya hesab olunur. K.Raydinq linqvistik kateqoriyaları aşağıdakı kimi təsnif edir:

Birincisi, zaman kateqoriyası: xüsusidir; xüsusiyyətləri – keçmiş, indiki, gələcək, bitmiş, bitməmiş; distribusiyası: feillərdə.

İkincisi, şəxs kateqoriyası: xüsusi və kontekstualdır; xüsusiyyətləri: birinci, ikinci, üçüncü; distribusiyası: feillər və şəxs əvəzliliklərində.

Üçüncüsü, növ kateqoriyası: xüsusidir; xüsusiyyətləri: məlum və məchul; distribusiyası: feil və feili sifətlərdə.

Dördüncüsü, şəkil kateqoriyası: kontekstualdır; xüsusiyyətləri: xəbər, şərt, arzu, lazım, əmr, vacib; distribusiyası: feillərdə.

Beşincisi, cins kateqoriyası: xüsusi və kontekstualdır; xüsusiyyətləri: kişi və qadın; distribusiyası: isim, sifət, feili-sifət, işarə əvəzliyi və nisbi əvəzliliklər.

Altıncısı, kəmiyyət kateqoriyası: xüsusi və kontekstualdır; xüsusiyyətləri: tək, təsniyə, cəm; distribusiyası: isim, sifət, feil, feili-sifət, əvəzlilik

Yeddincisi, hal kateqoriyası: kontekstualdır; xüsusiyyətləri: adlıq, yiyəlik, təsirlik; distribusiyası: isim, sifət, feili-sifət, işarə və nisbi əvəzliliklərdə.

Səkkizincisi, müəyyənlik kateqoriyası: xüsusi, kontekstualdır; xüsusiyyətləri: müəyyən, qeyri-müəyyən; distribusiyası: isim, sifət, əvəzliliklərdə.

Doqquzuncusu, dərəcə kateqoriyası: xüsusidir; xüsusiyyətləri: müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsi; distribusiyası: sifətlərdə.

Onuncusu, deysis kateqoriyası: kontekstualdır; xüsusiyyətləri: yaxın, uzaq, (bəzən də) daha uzaq; distribusiyası: zərflər və işarə əvəzliliklərində.

On birincisi, insaniyyət kateqoriyası: xüsusidir; xüsusiyyətləri: insan və insan olmayan varlıqların fərqi; distribusiyası: isimlərdə [Raydinq: 2014, s. 91-92].

Göründüyü kimi, ərəb dilində hal kateqoriyası xüsusi yox, kontekstual kateqoriya hesab olunur. Azərbaycan dilinə gəldikdə, fikrimizcə, burada hal kateqoriyasını xüsusi qrammatik kateqoriya hesab etmək mümkündür. Dilimizdə bu kateqoriyanın xüsusi, yaxud ümumi kateqoriya olması haqda fərqli fikir mövcuddur. Lakin qeyd edək ki, bu kateqoriyanın xüsusi kateqoriya hesab olunması prinsipi ərəb dilindəkindən fərqlənir. Bəzi dilçilərimiz hal kateqoriyasını ona görə xüsusi qrammatik kateqoriya hesab edirlər ki, o, yalnız ismə xas xüsusiyyət hesab edilir. Düzdür, Azərbaycan dilində ismin hal kateqoriyası təkə isimlərdə deyil, digər nitq hissələrində də özünü göstərir. Bu xüsusiyyətinə görə bəzi dilçilərimiz onu ümumi qrammatik kateqoriya sırasına daxil edir. Məsələn, M. Hüseynzadənin 1983-cü ildə [Hüseynzadə: 1983, s.42] və təkrar nəşrlə 2007-ci ildə çap edilmiş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin morfolojiyaya həsr olunmuş III hissəsində kəmiyyət,

mənsubiyyət, xəbərlik və hal kateqoriyaları *ümumi qrammatik kateqoriyalarkimi* təqdim edilir [Hüseynzadə: 2007, s.37].

Y. Seyidov isə çox haqlı olaraq Azərbaycan dilində hal və mənsubiyyət kateqoriyalarını ümumi qrammatik kateqoriya hesab etməyin qəti şəkildə düzgün olmadığını göstərir. O, yazır: “Bir başa deyək ki, fikrimizcə, hal və mənsubiyyət kateqoriyalarını heç vəchlə ümumi qrammatik kateqoriyalar hesab etmək olmaz. Bu kateqoriyaların hər ikisi yalnız ismə məxsusdur. Başqa sözlə desək, isimdən başqa heç bir nitq hissəsi hallanmır.” [Seyidov: 2010, s.159-160].

Dilçi alim fikrini belə əsaslandırır ki, hallanmada isimlə yanaşı digər nitq hissələri iştirak etsə də, bu dəyişmələri həmin nitq hissələrinin hallanması hesab etmək olmaz. Çünki onların heç birinin spesifik hallanma formaları və hal şəkilçiləri yoxdur. Yəni heç bir nitq hissəsi öz əsl sintaktik mövqeyində hallana bilmir. Onların hər biri isimləşməklə hallanma xüsusiyyəti qazanır. O bildirir ki, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasını *ümumi qrammatik kateqoriya* hesab etmək doğru deyil. Müəllif öz fikrinə bəraət qazandırmmaq üçün Səlim Cəfərovun “İsim tədrisinin nəzəri əsasları” kitabından natamam sitat gətirərək yazır: “Hal kateqoriyası dilimizin hansı nitq hissəsində işlənsə, işlənsin, ismə aid bir kateqoriya olaraq qalır”. [Seyidov: 2010, s.160-161]

Əslində isə S. Cəfərov həmin əsərində ismin hal kateqoriyasını, digər nitq hissələrinə də aid olduğu üçün, ümumi qrammatik kateqoriya hesab etdiyini qeyd etmişdir (Cəfərov: 1962, s.63-64). A.Axundov da O.P. Sunikə istinadən

qrammatik kateqoriyaları ümumi və xüsusi olmaq üzrə iki növə ayırır və hal kateqoriyasını xüsusi qrammatik kateqoriyalar sırasına daxil edir. [Axundov: 2006, səh.152].

Bu barədə professor Q.Ş. Kazımovun qeydləri belədir: “Hal dəyişmələri, yəni hallar üzrə dəyişmə isimlərin xarakter morfoloji xüsusiyyətidir. Hallanma ismə məxsus kateqoriyadır. Buna baxmayaraq, isimlərlə yanaşı, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feili sifət və bir sıra zərflər də hallanır. Lakin qeyd olunan nitq hissələrinin hallanması müəyyən şərtlə bağlıdır və onların hallanması hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya olmasını göstərmir.

Sifətlər, saylar, feili sifətlər adi halda deyil, yalnız isimləşməklə hallana bilir. İşarə əvəzlikləri də isimləşərək hallanır. Əvəzliyin qalan növləri isimləri əvəz etməklə onun morfoloji xüsusiyyətini qazana-hallana bilir.”. [Kazımov: 2010, səh.62]

Nəticə: Hal kateqoriyasını Azərbaycan dili qrammatikası çərçivəsində dəyərləndirdikdə, bu kateqoriyanı, görkəmli dilçilərimizin də qeyd etdiyi kimi, xüsusi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirməyi daha düzgün hesab edirik. Çünki sifət, feili sifət, say və bir sıra əvəzlilərin sintaktik mövqeyi onların ismin əvvəlində təyin rolunda çıxış etməsindən ibarətdir və onların heç birinin özünəməxsus hal şəkilçisi yoxdur. Onu da qeyd edək ki, bu prinsipə əsaslanaraq, ərəb dilində hal kateqoriyasını ümumi qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirmək olar. Çünki Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ərəb dilində adqruplu bütün sözlər öz sintaktik mövqeyində hallana bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. *Ümumi dilçilik*. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006, 280 səh.
2. Bauer L. *Introducing linguistic morphology*. Edinburg University Press, second ed. 2003, 366 pgs.
3. Cəfərov S. *İsim tədrisinin nəzəri əsasları*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedoloji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 100 səh.
4. Çörtçü M. *Sarf-Nahiv edatları*. İstanbul: İfav yayınları, 2003, 455 səh.
5. Hüseynzadə M. *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 səh.
6. Hüseynzadə M. *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. III hissə. Bakı: Marif nəşriyyatı: 1983, 319 səh.
7. Kazımov Q. *Müasir Azərbaycan Dili. Morfologiya*. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 səh.
8. Qurbanov A. *Ümumi dilçilik*. I cild. Bakı: Nurlan, 2004, 748 səh.
9. Məmmədov N., Axundov A. *Dilçiliyə Giriş*. Bakı: Marif, 1966, 300 səh.
10. Rita M. Manzini, Leonardo M. Savoia. *Grammatical Categories: Variation in Romance Languages*. Cambridge University Press, 2011, 345 pgs.
11. Ryding K. *Arabic: A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press, 2014, 197 pgs.
12. Ryding K. *Formal Spoken Arabic: fast course*. Georgetown University Press, 1993, 222 pgs.
13. Seyidov Y. *Seçilmiş əsərləri, IX cild. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya*. Bakı, 2010, 672 səh.
14. Thomas E. Payne, Thomas Edward Payne. *Describing Morphosyntax: A Guide for Field Linguists*. Cambridge University Press, 1997, 413 pgs.

Elnura ABASOVA

THE POSITION OF THE CASE CATEGORY OF THE AZERBAIJANI AND ARABIC LANGUAGES IN THE GRAMMATICAL CATEGORY SYSTEM**SUMMARY**

This article examines the place of case category of the Azerbaijani and Arabic languages in the grammatical category system. When we evaluate the state of case category within the Azerbaijani grammar, we consider this category to be more accurate to characterize the specific grammatical category. Our research shows that syntactic positions of adjectives, participles, numbers and some pronouns in the Azerbaijani language consist of being attributes of nouns. Thus, case category in our language must be considered a grammatical category belonging to nouns. It should also be noted that the principle of being considered the category as a special grammar category in our language differs from that is in The Arabic language. Some of our linguists consider the category as a category being a special grammatical category, which is considered to be a unique feature of nouns. Based on this principle, we have characterized the state of case category in the Arabic language as a general grammatical category. Unlike the Azerbaijani language, all nominal words in the Arabic language can be declined in their syntactic positions.

Ельнура АББАСОВА

МЕСТО ПАДЕЖНОЙ КАТЕГОРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ В СИСТЕМЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ**РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматривается место падежной категории азербайджанского и арабского языков в системе грамматических категорий. Когда мы оцениваем состояние категории падежа в грамматике азербайджанского языка, мы считаем, что эта категория является более точной для характеристики конкретной грамматической категории. Наше исследование показывает, что синтаксические позиции прилагательных, причастий, чисел и некоторых местоимений в азербайджанском языке состоят из определения существительных. Таким образом, падежная категория в нашем языке должна рассматриваться как грамматическая категория, принадлежащая существительным. Следует также отметить, что принцип рассмотрения категории в качестве особой грамматической категории в нашем языке отличается от принципа арабского языка. Некоторые из наших лингвистов считают эту категорию особой грамматической категорией, которая считается уникальной особенностью существительных. Основываясь на этом принципе, мы охарактеризовали состояние категории падежа в арабском языке как общую грамматическую категорию. В отличие от азербайджанского языка, все имена в арабском языке могут склоняться в их синтаксических позициях.

Ключевые слова: грамматика, категория, падеж, внутриязыковое, контекстуальное.